

του Ευαγγ. Φρονιμου

Με χαρά οι Κρήτες είδαν να αποκαθίστανται εσχάτως εκ νέου, οι φιλικοί δεσμοί τους οποίους είχαν ανέκαθεν με τον ευγενή εβραϊκό λαό. Διότι οι σχέσεις ως γνωστόν είχαν διακοπή βεβαίως το 1944, λόγω της γενόμενης τότε τελείας καταστροφής και του αφανισμού των άτυχων συμπολιτών μας Εβραίων, εκ των οποίων δεν απέμειναν σήμερα ειμή 2-3 οικογένειες στα Χανιά. Μέχρι δε τότε εξούσαν ευτυχείς και ήσυχοι ούτοι μεταξύ μας, και πάντοτε περιβάλλοντο από όλους μας, με αισθήματα αγάπης και συμπαθείας. Ακόμη δεν κατά τους σκοτεινούς χρόνους της δουλείας, πάντοτε έσταθμεν παρά το πλευρόν των πρόθυμοι αυτών συμπαράσταται και υποστηρικταί. Δι' αυτό δε και ουδέποτε παρουσιάσθη στην Κρήτη το φαινόμενον να αλλαξοπιστήσει Εβραίος από πίεση Ελλήνων η να καταντήσει ζήτιανος.

Αφορμή δε, για το ξαναζωντανεμα των σχέσεών μας με τον Ιουδαϊκό κόσμο, έδωκε εκτός των άλλων, και η απόφασις του Ισραήλ, να αγοράσει τα χαρούπια της ηΐσου μας, και μάλιστα σε καλές τιμές.

Με ιδιαίτερον επίσης χαράν, η Κρήτη εδέχθη πρό μηνών και την επίβραϊση ομίσθων νεών, ξανθών Εβραίων εμάσθων, κατά το πλείστον γεωπόνων, οι οποίοι με εξαίρετικόν ζήλον, ήρθαν να μελετήσουν και να εξετάσων την Κρητική γη και τα προϊόντα της.

Ευχής έργο όμως θα ήτο, εάν παρομοία ομαδική επίσκεψις η και συχνότεραι ατομικαί επισκέψεις εγένοντο και από την Κρήτη προς την Παλαιστίνη. Διότι έτσι, θα ήμπορούσαμε να αντιληφθούμε καλύτερα, τα σπουδαία έργα τα οποία έχει να επιδείξει το νεαρόν, αλλά γεμάτο ζώην και δυναμισμόν Κράτος του Ισραήλ, το οποίον είναι πράγματι άξιον θαυμασμού. Διότι πάνω από την άμμο, στις ερήμους της Παλαιστίνης αφοι μόνο του αγωνιάσθη και κατόρθωσε να αποκτήσει την ανεξαρτησία του, μόνο του επίσης και πάλιν κατόπιν, χωρίς βοήθεια κανενός, καίτοι περιβάλλεται από θανάσιμους εχθρούς, εμπέουρηγίσει το ανώτερον κέντρον του πολιτισμού της Ανατολής.

Πως και τότε παρουσιάσθηκαν το πρώτον οι Εβραίοι στην Κρήτη, δεν υπάρχουν εξακριβωμένη πληροφορία

Λέγεται όμως, ότι ήδη από της Μινωικής εποχής, υπήρχε φρουρά Εβραϊκή εις τα ανάκτορα της Κνωσού, πράγμα το οποίον φανερώνει ότι από τότε υπήρχαν και δεσμοί μεταξύ των Κρητών και Εβραίων.

Αλλωστε και η περιφημος για το πολεμικόν της μένος, φυλή των Φιλισταίων, η οποία εξούσε κατά της εποχής της παλαιάς Διαθήκης εις Παλαιστίνη, ητο Κρητικής Προελεύσεως. Και ο Χριστιανισμός εις την νήσον μας διέδόθη επίσης από Εβραίους, τον Διοδόδο, Πάυλον, ο οποίος μάλιστα χειροτόνησε τον πρώτον Επίσκοπον αυτής, τον Τίτο. Εις δε τας πράξεις των Αποστόλων γίνεται λόγος και περί Κρητών κατοικούντων εν Ιουδαία.

Μετά την κατάληψιν της Παλαιστίνης υπό των Πτελεμαίων, πολλοί Εβραίοι αναγκάσθησαν να καταφύγουν στην Κρήτη. Καθώς επίσης και όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν την Ιερουσαλήμ.

3. Όμως πολύ αργότερα, ήτοι επί της εποχής των Ενετών, φαίνε-

Η Κρήτη και οι Εβραίοι

ται ότι άρχισε συστηματική μετανάστευσις Εβραίων εις την νήσον μας. Προήρχοντο δε κυρίως των Ισπανίας κατά τον 15ο αιώνα, ως μαρτυρεί και η διάλεκτος αυτών, η οποία ήτο γεμάτη Ισπανικές λέξεις. Αλλά και από την ενετιάν κατά το 1934 όταν οι Εβραίοι εξεδιώχθησαν απ' εκεί κατέφυγαν στην Κρήτη.

Ο ιστορικός Ψιλάκης, εις την Ιστορίαν της Κρήτης, αναφέρει ότι, οι εν Κρήτη Ισραηλίται, ήσαν μέν απόγονοι των ανέκαθεν εν αυτή και μάλιστα εν τη μεγαλοπόλει Γόρτυνι και προ της υπό του Τίτου αλώσεως της Ιερουσαλήμ, καταφυγόντων Εβραίων άλλως φαίνεται τουλάχιστον εις τας πόλεις της Κρήτης, ούτοι προήρχοντο από τους εξ Ισπανίας πρό πάντων εκδιωχθέντας.

Η ζωή δε αυτών εν Κρήτη, υπό το καθεστώς της Ενετίας ήτο παρόμοια προ εκείνην των κατά την εποχήν του μεσαιώνος εν Γαλλία κ.λ.π. διαβιούντων ομοειθών των. Δηλαδή το Κράτος συμπεριεφέρετο προς αυτούς, περίπου όπως σκεπήνη και σε δούλους. Ετσι τους επεβάλλετο, να διαμένουν εις ορισμένα μέρη και εις ορισμένες συνοικίες των πόλεων, κατά το πλείστον εις τας χειρότερας ως λ.χ. οι Εβραίοι των Χανίων, οι οποίοι ήσαν περιορισμένοι εις την συνοικίαν την λεγόμενν Εβραϊκή. Απογορευέτο εις αυτούς να αποκτούν ακίνητα, η να τοκίζουν χρήματα, εξετέλουν το έργον του δημίου εις θανατικές ποινάς, δεν ήδύνατο να εκπληρώσουν ελευθέρως τα της λατρείας αυτών, και δεν ήσαν δεκτοί εις τα φρούρια.

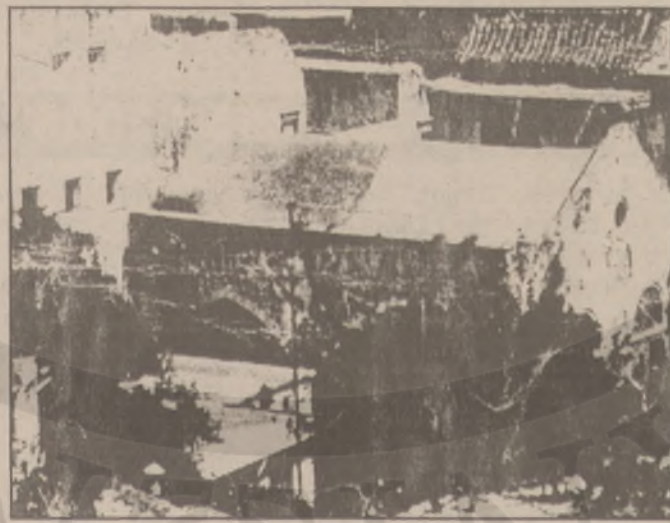
Επεβάλλοντο δεν προς τούτοις εις αυτούς αγγαρεία, καθώς και η υποχρέωσις να φερώσιν επί των θυρών των οικίων των το γράμμα. Ο εις μέγεθος άρτου κ.λ.π.

Την φρικώδη ταύτην κατάστασιν επεχείρησε να βελτιώση κάπως ένας Εβραίος εκ Ρεθύμνης, ο Σαμουήλ Μαυρογόνας, κατά τον 15ον αιώνα. Ούτως διετηρεί επικοινωνίαν μετά των Εβραίων της Ενετίας και ητο πλουσιώτατος, περιελθών δε εις ειρίδα μετέ των Ελλησών αρχών επειδή ηρενέτο να πληρώνη τους φόρους, προσέφερε τας υπηρεσίας του εις την Ενετικήν Πολιτείαν, δια να καταπνίξη δολίως μίαν Επανάστασιν η οποία είχε τότε εκραγή εναντίον της υπό των Γαβαλαδών.

Η δε Ενετική Πολιτεία προς ανταμοιβήν του εδέχθη και παρεχώ-

ρησε εις αυτόν και τους απογόνους του αρκετά προνόμια. Συγχρόνως εβελτίωσε την θέσην ομοειθών του. Ούτο τους απήλλαξε της υποχρέωσεως να εκτελούν έργα δημίου κατά την ημέρα του Σαββάτου, εδέχθη να ελευθέρωνται αγγαρείας των κ.λ.π. Πάντως και μετά ταύτα, η ζωή των Εβραίων επί Βενετοκρατίας εν Κρήτη, ήτο φρικτή. Χειρότερα των εν τοπίων Ελλήνων, προς τους οποίους, εκ φόβου, αναγκάζετο η Διοίκισις να φέρεται με περισσήν περίσκεψιν διά να μη επαναστατούν. Αποτελεί δε γεγονός ιστορικόν εξηκριβωμένον, ότι ουδείς Εβραίος κατά την περιόδον αυτή απέκτησε αξίωμα εν Κρήτη.

Οι Ενετοί ημέραν και νύκτα επωφθαλμιούσαν κυρίως τα χρήματα των Εβραίων, τα οποία βοηθούσθς και της φήμης, εθεωρούσαν αφ'ε-

νόσ ανεξάντητα, αφ'ετέρου δε επιμελώς αποκρυβέντα.

Ός αναφέρει δε ο ιστορικός Κρίαρης, οι Εβραίοι της Κρήτης μέχρι του 1387, επλήρωναν 1.000 υπέρπυρα, ετησίως, δηλαδή ποσόν σημαντικόν, λαμβανόμενου υπ' όψιν, ότι κατά την τότε εποχή, τα χρήματα ήσαν σπάνια. Κατά δε το έτος εκείνο, η Ενετική Σύγκλητος, εποίησεν έρωσιν εις τον Κρητήν, ανεβίβασε το ποσόν εις 3.500 υπέρπυρα.

Αλλά εκτός τούτου, και οσάκις οι Ενετοί της Κρήτης είχαν ανάγκη χρημάτων, κατέφευγον στους Εβραίους, τους οποίους υποχρέωναν, υπό τύπον δήθεν δανείου, να τους καταβάλουν συνήθως μεγάλα

ποσά, τα οποία εννοείται ουδέποτε και απέστρεφαν.

Γεννάται όμως το ερώτημα, πως κατόρθωσαν οι Εβραίοι, οι οποίοι εξούσαν εις τόσο μεγάλην αθλιότητα, κατά τους χρόνους κημίτου στην Κρήτη, ν' αποκτούν χρήματα;

Φαίνεται εν πρώτοις, ότι όσοι κατέφευγον εδω έφεραν μαζί και τους θησαυρούς των, ιδίως δε, οι εξ αυτών προερχόμενοι εξ Ενετίας, οι οποίοι ήσαν αρκετά ευποροι.

Εξ άλλου, όπως είναι γνωστόν, οι Εβραίοι, είναι οικονομοί και συντηρητικοί εις την ζωή των. Εχουν δε από αρχαιοτάτων χρόνων συνηθίσει στην αποταμίευση. Προκειμένου λοιπόν οι καταχτηταί της Κρήτης, να εξεούρων χρήματα, πάντοτε ετρέφοντο κατά πρώτον από τους Εβραίους, χωρίς να διαστίζουν να αποσπούν από τους ατυχείς εκείνους σκλάβους, και το τελευταίο

τος, και κατά τους κατόπιν χρόνους, της Τουρκοκρατίας. Διότι και οι Τούρκοι εμισούσαν τους Εβραίους και τους μετεχειρίζοντο εξ ίσου κακά όπως και οι Βενετοί.

Μόνον δε κατά τον τελευταίον αιώνα της Τουρκικής Κατοχής στην Κρήτη, φαίνεται ότι βαθμιαίως και χάρις εις την αναγνώρισιν και την επιβολήν των μεγάλων αρετών της Εβραϊκής φυλής, υπεχώρησαν κατ' ανάγκην οι Τούρκοι και εγένετο η ζωή των Εβραίων ανθρωπινώτερη.

5. Περὶ του αριθμού των Εβραίων εν Κρήτη, ελλίπουν δια την αρχαίαν εποχήν θετικά πληροφορία. Πάντως κατά την Ενετοκρατίαν πρέπει να ήσαν πολλοί Εβραίοι στην νήσον μας, τούτο δε προκύπτει, εκ του ότι, ως αναφέρει ο Ψιλάκης, υπήρχε τότε εν Κρήτη και ιδιαίτερος Δικαστικός κλάδος, οι λεγόμενοι "Πρόσωποι", οίτινες είχαν δικαιοδοσίαν επί αστικών δικών, μεταξύ Ελλήνων και Ισραηλιτών.

Ο Ντάπερ αναφέρει ότι μετά την άλωσιν του Ηρακλείου υπό των Τούρκων και το 1669, πέντε μόνον άτομα παρέμειναν εις την πόλιν κα-

τά την είσοδο των καταχτητών. Ητοι 2 Έλληνες ιερείς, μια γυναίκα και 2 Εβραίοι.

Ο δε Γκερόλα αναφέρει επίσης, την ύπαρξιν στη Κρήτη πέντε εβραίων επιχειρησών, εκ των οποίων η μία ευρίσκειται στο Μουσείο Χανίων και αφορά την Ισπανικής προελεύσεως οικογένειαν Κοέν γνωστήν εις την Ισπανίαν και εις την Κρήτην από του 16 αιώνου.

Ο δε Τουρνεφόρ, ο οποίος αργότερα, ήτοι ο 1700 επισκέφη την Κρήτην, λέγειν ότι εις μεν τα Χανιά ήσαν 50 Εβραίοι, εις δε το Ηράκλειον 100.

Ο Ζίμπερ επισκεφθείς και αυτός την Κρήτην κατά το 1817, λέγει το εξής: Στην Κρήτη υπήρχαν πολλοί οικογένειαι Εβραίων, οι περισσότεραι των οποίων ζούν στα Χανιά. Κατοικούν δε σε μικρά σπίτια και εις ορισμένους δρόμους. Οι οι Τούρκοι συμπεριεφέροντο προς αυτούς κατά τον χειρότερον τρόπον, ότι τους απεκάλουν σκύλους κ.λ.π. ότι οι Εβραίοι μεταξύ του ομίλου μια ιδιαίτερη γλώσσαν Ισπανικής προελεύσεως.

Οι περισσότεροι Εβραίοι είναι απόγονοι εκείνων οι οποίοι εξεδιώχθησαν επί Φερδινάνδου και Ισάβέλλας.

Οι καλύτερες εβραϊκές παροικίες της Ανατολής είναι της Κρήτης. Οι Εβραίοι λέγει επίσης εκτός των άλλων, ότι είναι εργατικοί και φιλοπρόοδοι και έχουσιν μεγάλην αλληλεγγύην μεταξύ των. Μάλιστα κατά την εποχήν της πανώλους, με κίνδυνον, έφεραν τρόφιμα και εθάρπον χωρίς να έχουν καμίαν υποχρέωσιν, όλους τους νεκρούς, αδιακρίτως ιδιούσων και ξένους.

Κατά την απογραφήν του πληθυσμού της Κρήτης κατά το 1858, αναφέρεται ότι ήσαν 907 Εβραίοι στην Κρήτη κατά δε το 1881, ήσαν 647.

6. Μετά την απελευθέρωσιν της Κρήτης από του Τουρκικού ζυγού κατά το 1898 και την ίδρυσιν της Κρητικής Πολιτείας, ο Εβραϊκός πληθυσμός της Νήσου, άρχισε βλθμισιώς να ελαττώνεται. Και κατ' αρχάς μεν ετράπη προς τα μεγάλα κέντρα της Αλεξάνδρειας, της Σμύρνης και της Κων/πόλεως, κατόπιν δε προς τας Αθήνας.

Τέλος εις τας αρχάς του τελευταίου παγκοσμίου πολέμου οι Εβραίοι οι οποίοι είχαν απομείνει στην Κρήτη ήσαν ολιγότεροι των

500, οι περισσότεροι δε εξ αυτών εξούσαν στα Χανιά και πολύ ολίγοι στο Ηράκλειον. Στο Ρέθυμνο φαίνεται ότι κάποτε εξούσαν αρκετοί Εβραίοι κατά δε το 1412 ο εκεί Τοπάρχης, έλαβε διαταγήν και τους εξεδίωξε απο την αγοράν και την πλατείαν της πόλεως.

Επίσης και η αρχαία Γόρτυνα ως ελέχθη ήδη, είχε μεγάλην παροικίαν Εβραίων. Ημπορεί μάλιστα να υποστηριχθή ότι η αρχική εστία των Εβραίων της Κρήτης ήτο εκεί. Και τούτο ίσως διότι η Γόρτυνα κατά τους Παλαιολογιστικούς χρόνους ήτο η μεγαλύτερη σημερινικότερα πόλις της Κρήτης.

Αργότερα όμως, οι μεν Εβραίοι της Γόρτυνας, φαίνεται ότι κατέφυγον στον εν τώ μεταξύ δημιουργηθέντα Χάντακα. Ετσι τελικώς στην Κρήτη, παρέμειναν μόνον 2 Εβραϊκές παροικίες, των Χανίων και του Ηρακλείου ενώ σε άλλα μικρότερα μέρη της Νήσου, δεν παρουσιάζονται ίχνη Εβραίων.

Τούτο ίσως πρέπει να αποδοθεί και στην γνωστή εβραϊκή τακτική, του να ζουν ούτοι, μόνον στα μεγαλύτερα κέντρα, διότι εκεί μπορούν να αποπύξουν και τας εξαιρετικάς εμπορικίας των ιδιότητας.

Αλλωστε το Ταλμούδ, διδάσκει, ότι όταν ένας Εβραίος θέλει να εγκατασταθή σ' έν ξένο μέρος, πρέπει να εξετάζει πόσο πωλούνται εκεί τα αυγά. Και όπου είναι ακριβά, αυτό σημαίνει ότι εκεί υπάρχει κίνησις, και εκεί πρέπει να προημι να μείνη!

7. Οι Εβραίοι της Κρήτης, συνήθως ήσαν υπασηματίεμποροι, είχαν αναπτύξει αξιόλογο έργο και ευρίσκοντο σε στενή επικοινωνία με τις αγορές του εξωτερικού, και το διεθνές Εβραϊκόν κεφάλαιον. Εργατικοί, φιλόνομοι και οικονομοί, είχαν καταρθώσει να συγκεντρώσουν συν τώ χρόνω αξιόλογες αστικές περιουσίας, πολλά δε ωραία μέγαρα των Χανίων ήσαν Εβραϊκής ιδιοκτησίας.

Διατηρούσαν δε στα Χανιά, και αξιόλογον Κοινότητα και 2 Συναγωγάς

Σπουδαία Εβραϊκή προσωπικότης, υπήρξε ο μακαρίτης Αρχιραβίνος Κρήτης Αβραάμ Ευλαγών αποθανών ολίγον χρόνον προ της κηδέσεως του δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Δια την δράσιν του κατά την Επανάστασιν της Κρήτης του 1897, οπότε είχε διασώσει 28 Χριστιανικές οικογενείας από βεβαίον θάνατον, είχε τιμηθεί δια Χρυσού Σταυρού.

Ούτως κατ'όσο το 1911 ευρισκόμενος εις Σμύρνην εφρόντισε δια την εξαγοράν παρά των Τούρκων παλαιάς καμπάνας την οποίαν ούτοι είχαν αφαιρέσει από το Ναό του Αγίου Μηνά Ηρακλείου. Χάρις δε εις αυτόν, ετοποθετήθη αυτή κατόπιν εκεί όπου ήτο και άλλοτε.

Κατά δε τους Βαλκανικούς Πολέμους, ότε η τύχη της Θεσσαλονίκης εκρίνετο, εστάλη παρά του ελληνικού Κράτους, εις εμπιστευτικήν αποστολήν εις το Εξωτερικόν, ίνα επηρεάσει εις Παρισίους τους μεγάλους παράγοντας του διεθνούς Ιουδαϊσμού υπέρ των απόψεων της Ελλάδος. Ούτος επίσης ήτο κάτοχος σπουδαίας βιβλιοθήκης, ήτο δε εκτός των άλλων και εξαίρετος μικρογράφος, και επετύχαινε να γράφη τας 10 Εντολάς σε ένα κόκκο σταριού, εθεωρείτο δε ως σφόδρα άνηρωπος.

8. Η Εβραϊκή παροικία όμως των Χανίων, είχε να επιδείξει και διακεκριμένους επιστήμονες οι οποίοι έδρασαν τόσο εδω όσον και στο εξωτερικόν.